

«ДИКЕ ПОЛЕ»: ТЮРКСЬКА ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ТРАДИЦІЇ

Проаналізовано орієнталістський дискурс «Дикого поля» українсько-російської інтелектуальної традиції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Висвітлено витоки дискурсу «Дикого поля», конструювання його в українсько-російській історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., головні групи висловлювань цього дискурсу та його популяризацію на початку ХХ ст.

Ключові слова: дискурс, метанаратив, орієнталізм, українська історіографія, російська історіографія.

Завданням сучасного гуманітарного пізнання є деконструкція історичних міфів, на які спиралися та спирається суспільна свідомість та академічна наука. Підтвердженням цього стала теперішня дискусія на сторінках «Українського історичного журналу», присвячена засадничим принципам створення синтетичної праці з української історії, яка вийшла б за рамки «традиційного» етноцентризму [1; 6; 12; 16; 20]. На наш погляд, на заваді утвердженню нового метанаративу історії України – як історії різних народів, держав і культур – стоять міфологеми інтелектуальної традиції ХІХ–ХХ ст., спрямовані на «іншування» етнічних і конфесійних спільнот, які не вписуються в «традиційний» український національний метанаратив. Однією з таких міфологем є образ «Дикого поля», наслідком поширення якого є негативна оцінка тюркської історичної спадщини.

Нашим попередником у дослідженні українсько-російських історіографічних уявлень про тюркський світ є сучасний український історик Андрій Портнов. У монографії «Історії істориків» він, зокрема, розглянув науковий доробок українського медієвіста Володимира Пархоменка [21, с. 39–98]. Особливу увагу А. Портнов звернув на «нормалізацію» В. Пархоменком історії тюркського населення причорноморських степів і наголошення на тюркських – особливо хозарських – впливах на Київську Русь [21, с. 80–91]. Автор вказав на конструювання істориками другої половини ХІХ – початку ХХ ст. двох уявлень слов'янсько-тюркських відносин: образу боротьби Русі зі Степом як постійної чужоземної загрози для «нашого» українського/російського народу та образу Русі/України/Росії як форпосту «цивілізованої» Європи на кордоні з «варварською» Азією [21, с. 81].

Принципово погоджуючись із тезами А. Портнова, зауважимо, що він навіть загальні

історіографічні погляди істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст., але не проводив аналіз історіографічних уявлень з їхніх текстів. Відтак для дослідження українсько-російських історіографічних уявлень варто звернутися до розгляду наукового доробку провідних істориків минулого, присвяченого тюркському населенню Північного Причорномор'я та слов'янсько-тюркським відносинам. Окрім цього, ми звернемо увагу на поширення історіографічних уявлень у літературі для масового читача.

Українсько-російські уявлення про тюркську спадщину другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ми пропонуємо розглядати як дискурс – поле конструювання тематичних висловлювань [27, с. 156–157]. Цей дискурс ми назвемо дискурсом «Дикого поля». Використання теорії дискурсу в історіографічному дослідженні дозволяє простежити виникнення та поширення значень у наукових, і не тільки суто академічних, текстах [14, с. 290–294]. А сам термін «Дике поле» походить з польської літератури ХVІ ст., в якій вираз «Dziki Pola», або «Campi Deserti» (латиною – «Пустельні поля»), позначав степовий кордон західної цивілізації, на якому постала Запорізька Січ [29, с. 51–54].

Дискурс «Дикого поля» є одним із прикладів застосування «орієнталізму» щодо тюркського населення Східної Європи [5]. Адже тюркські народи, як і загалом мусульманський Схід, зазнавали послідовної «орієнталізації» – продукування Заходом дискурсів про східні народи як культурно відсталі спільноти, відкриті для інтелектуально-політичного владарювання західної людини та західного суспільства [24].

«Тюркофобія» західної культури, що виникла в епоху Просвітництва, продовжилась і в наступну епоху, коли антитюркські уявлення отримали обґрунтування в науковій думці ХІХ – першої половини ХХ ст. Наприклад, академічним

речником «тюркофобії» був український сходознавець Агатангел Кримський. Він, відповідно до переконань тогочасної орієнталістики, вбачав у тюркських народах «нижчу расу» [18, с. 176].

В історіографії міфологема «Дикого поля» утвердилася в працях українських і російських істориків, які перенесли просвітницьку «тюркофобію» на описи історичних процесів Київської Русі, України та Росії. Однак через інституційну невіддільність української історіографії другої половини XIX – початку XX ст. від російської історичної науки ми говоримо саме про українсько-російську інтелектуальну традицію.

У російській історіографії чільним речником дискурсу «Дикого поля» став Сергій Соловйов. На початку першого тому своєї «Історії Росії з найдавніших часів» науковець здійснив «іншування» степових народів, назвавши їх «хижими ордами». А це «іншування» дозволило С. Соловйову позначити Росію як європейську державу, що протистояла Азії [26, с. 57]. А в іншій його праці боротьба Русі зі Степом постала важливим чинником державотворення східного слов'янства [25, с. 174]. Протиставлення Лісу – Степу, або Європи – Азії, дозволило історикові підкреслити «європейськість» Русі.

Провідним російським істориком початку XX ст. був Василь Ключевський. Його основна праця «Курс російської історії» була найбільш авторитетним узагальненим викладом російської історії [19, с. 109–115]. Для науковця колонізація сусідніх теренів, до яких належали й південні степи, була «основним фактом російської історії» [13, с. 30–31]. Боротьба Русі зі Степом була для В. Ключевського – так само, як і для С. Соловйова, – одним із головних чинників російської історії. Адже степ, за його словами, був «вічною загрозою», яку спричинило «тисячолітнє й вороже сусідство хижих степових азіатів» [13, с. 68]. Протистояння зі Степом було для науковця поясненням, ба більше – історичним виправданням, культурної «відсталості» Росії від Заходу.

Від двох провідних російських істориків перейдемо до двох провідних українських істориків межі XIX–XX ст. Першорядною темою наукової творчості українського історика Дмитра Багалія була Слобідська Україна, а підсумком його досліджень стала монографія «Історія Слобідської України» [15, с. 58–75]. Окремий розділ праці відведено протистоянню українців і кримських татар [3, с. 48–62]. Слобідські козаки постають на сторінках книжки оборонцями «своєї» території, колишнього «Дикого поля», від татарських набігів [3, с. 48].

Виразні образи «Дикого поля» присутні в дослідженнях Д. Багалія з історії Південної України, яка була одним із напрямів досліджень українського історика [15, с. 78–86]. Основну увагу в монографії «Колонізація Новоросійського краю» історик приділяв українсько-російській колонізації регіону [15, с. 81–82]. Колонізація степів була охарактеризована науковцем як мирний і закономірний процес заселення «нашими» – українськими/російськими – людьми «Дикого поля». А основним суперником переселенців історик називав не кримських татар, а сувору природу степів, оскільки кочові народи мало цікавили автора [2, с. 5–20].

Для провідного українського історика Михайла Грушевського одним із чинників середньовічної української історії була колонізація сусідніх теренів первинної Київської Русі [4, с. 238–239]. А степові народи вважалися науковцем за ворожі українцям [28, с. 93–95]. Так, український історик, говорячи про боротьбу Володимира Святого з печенігами, наголошував на перебуванні «диких орд турецького племені і з всякого іншого роду» в «наших чорноморських степах» [8, с. 94].

Детальні описи української колонізації південних степів присутні в різних сюжетах з «Історії України-Руси». Так, у другому томі йдеться про те, що «елементарний колонізаційний рух» українців був настільки потужним, що навіть викликав занепокоєння з боку Візантії [9, с. 518]. А в четвертому томі «Історії України-Руси» М. Грушевський подав промовисту характеристику негативної ролі Кримського ханату в українській історії: «...*Нова Орда висіла чорною хмарою над Україною, нишучи своїми руїнами набігами всяке життє, ще раз зганяючи українську колонізацію з степів і передстепових просторів в глибину Полісся* (курсив наш. – М. Г.)» [10, с. 293].

Загальну характеристику величезного значення колонізації південних степів для формування української нації наведено в пізнішому творі – «Історії української літератури». З одного боку, українцям-землеробам важко було підкорити «битий шлях» євразійського степу, а з другого боку, довготривалий процес заселення українцями сучасної етнічної території був, за словами М. Грушевського, «історичним завданням українського народу», метою якого було «перетворення людності в національну спільноту» [11, с. 86–87]. Як бачимо, українські історики оперували більш «локальними» – етнонаціональними – категоріями, ніж їхні російські колеги. Натомість російські історики оперували більш «глобальною» – культурно-цивілізаційною – термінологією.

Далі звернемося до праць фахівця з історії тюркських сусідів Русі – українського історика Петра Голубовського. Для нього, як і для його колег, історія слов'янсько-тюркських відносин була тотожна історії слов'янсько-тюркських війн. Так, історія відносин між русичами та печенігами у викладі історика – це опис набігів кочівників та оборони від них осілих мешканців, яку організували руські князі [7, с. 70–75]. Такими ж самими були відносини з наступниками печенігів – половцями, які відрізнялися ще більшою войовничістю: «Не проходить жодного року, коли б не горіли руські села і міста» [7, с. 79].

Отже, дискурс «Дикого поля» українсько-російської інтелектуальної традиції другої половини XIX – початку XX ст. був утворений чотирма групами висловлювань, присвячених тюркському населенню причорноморських степів і слов'янсько-тюркським відносинам. Перша група висловлювань стверджувала, що степами Північного Причорномор'я кочували «дикі» тюркські племена, які існували нібито винятково за рахунок грабіжницьких набігів на осіле слов'янське населення лісостепової смуги Подніпров'я. Друга група висловлювань характеризувала відносини між Руссю та Степом як непримиренну війну між «цивілізованою» Європою та «варварською» Азією. Третя група висловлювань описувала «запустіння» причорноморських степів унаслідок монголо-татарської навали та нападів кримських татар. Четверта група висловлювань характеризувала процеси «колонізації» причорноморських степів, коли на нібито порожньому місці виникла Степова Україна.

Промовистими прикладами поєднання різних груп висловлювань дискурсу «Дикого поля», обґрунтованих в академічних текстах, були навчальні та науково-популярні тексти початку XX ст. Наприклад, у книжці «Малоросія» із серії «Росія. Повний географічний опис нашої Вітчизни» було вміщено історичний екскурс, у якому, зокрема, «малороси» протиставлялися тюркському населенню степів [22, с. 70]. А далі наведено два висловлювання про запустіння степів після монгольської навали та подальшу їх колонізацію слов'янським населенням після Брестської унії 1596 р. [22, с. 73].

Чималу увагу ролі тюркських народів в українсько-російській історії приділено в іншому томі цієї серії – «Новоросія та Крим». Історичний екскурс для цього тому склав той самий автор – Я. Ставровський, що й для попереднього розглянутого. Він показав слов'янсько-тюркські

відносини X–XII ст. як постійне протистояння та описав слов'янську (насамперед сіверянську) колонізацію степів [23, с. 137–139]. Подальший прихід у степи кримських татар, за словами автора, «посилив запустіння степів», що відбулося після монголо-татарської навали [23, с. 141]. Однак остаточне слов'янське заселення Північного Причорномор'я уможливила російська експансія XVII–XVIII ст. [23, с. 156].

Найбільш промовистим прикладом навчального історичного тексту, в якому наявний дискурс «Дикого поля», є «Підручник російської історії» Михайла Острогорського, призначений для учнів молодших класів гімназій і реальних училищ. Цей підручник з 1891 по 1917 рр. витримав двадцять дев'ять перевидань (!).

У підручнику не згадано термін «Дике поле», але в розповіді про монголо-татарську навалу наведено стислі відомості про кочових мешканців південних степів та їхні негативні оцінки: «Татари, або монголи, були кочовим народом, який мешкав у Середній Азії. <...> Вони з'явилися в степах теперішньої південно-східної Росії. На тому просторі, між Уралом і Дніпром, здавна блукали кочові народи, які невпинно нападали на російські володіння (печеніги, половці). Нові прибульці, татари, ... виявилися набагато страшнішими для російської землі» [17, с. 29].

«Тюркофобія» підручника виявлялася не лише у зверхньому ставленні до печенігів і половців, а насамперед в уявленні про татар загалом, не суто про середньовічних монголо-татар, як прийшлого населення Росії.

Друге відлуння дискурсу «Дикого поля» в цьому підручнику наявне в описі колонізації «пустельної» Новоросії за часів Катерини II: «Отримавши під керівництво розлогу, але пустельну країну, Потьомкін палко взявся за облаштування її..., усіма засобами прагнув оживити цей пустельний край» [17, с. 144–145].

Якщо Г. Потьомкін «прагнув оживити» Новоросію, отже, за кримських татар «цей пустельний край» мав бути нібито незаселеним і «нецивілізованим».

Таким чином, дискурс «Дикого поля» виник в українсько-російській інтелектуальній традиції в «епоху націоналізму» другої половини XIX – першої половини XX ст., коли тюрки уявлялися культурно-цивілізаційними «іншими» для російської нації, а етнонаціональними «чужими» – для української нації. Звісно, наявність цього дискурсу на сторінках наукових праць аж ніяк не означає їхньої фіктивності, а лише вказує на тогочасні стандарти

історіописання й присутність міфологем в академічному мисленні та масовій свідомості. Анти-тюркські уявлення поширилися на науково-популярні та навчальні видання початку ХХ ст. Так, уявлення про закономірність колонізації пустинних степів та «іншування» тюркських народів сучасної Південної України стало «загальним місцем» масової історичної свідомості.

Перспективним напрямом досліджень може бути подальше вивчення соціокультурних підстав українського сходознавства, зокрема, наукового доробку провідних українських орієталістів ХХ ст. – А. Кримського та О. Прицака, інтелектуальним контекстом наукової творчості яких і був орієталізм академічної науки та суспільної свідомості.

Список літератури

- Ададуrow В. В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) / В. В. Ададуrow // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 4–23.
- Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры : исторический этюд / Д. И. Багалей. – К. : [б. и.], 1889. – 118 с.
- Багалей Д. И. Історія Слобідської України / Д. И. Багалей ; передм. і комент. В. В. Кравченка. – Х. : Вид-во «Основа» при ХДУ, 1990. – 256 с.
- Вашенко В. Від саморепрезентації до методології: психобіо-історіографічний простір історіописання М. Грушевського / Володимир Вашенко. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2007. – 324 с.
- Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вулф ; пер. з англ. С. Біленького за участю Т. Цимбала. – К. : Критика, 2009. – 591 с.
- Галушко К. Ю. У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нарративу / К. Ю. Галушко // Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 4–23.
- Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. / Петр Голубовский. – К. : [б. и.], 1884. – 254 + III с.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – К.–Л. : [б. в.], 1913. – 523 с.
- Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1992. – Т. II : XI–XIII вік. – 640 с.
- Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. IV : XIV–XVI віки. – 544 с.
- Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / М. С. Грушевський ; упоряд. В. Яременко ; авт. передм. П. Кононенко ; приміт. Л. Дунаєвської. – К. : Либідь, 1993. – Т. I. – 392 с.
- Касьянов Г. В. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України / Г. В. Касьянов, О. П. Толочко // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4–24.
- Ключевский В. О. Сочинения : в 8 т. / В. О. Ключевский. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. I : Курс русской истории, ч. 1. – 428 с.
- Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / Ірина Колесник. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.
- Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Х. : Изд-во «Основа» при ХГУ, 1990. – 176 с.
- Магочій П.-Р. Конструювання чи деконструкція: як повинна виглядати «майбутня історія України»? / П.-Р. Магочій ; пер. з англ. Н. Кушко // Український історичний журнал. – 2013. – № 4. – С. 4–7.
- Острогорский М. Учебник русской истории с рисунками, картами, таблицами и вопросами для повторения. Элементарный курс для средних учебных заведений и городских училищ / Михаил Острогорский. – Изд. 29-е. – Пг. : [б. и.], 1917. – 176 с.
- Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієталізм: складний світ Агатангела Кримського / Соломія Павличко. – К. : Основи, 2000. – 328 с.
- Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Сергій Плохій ; авторизований пер. з англ. М. Климчука. – К. : Критика, 2011. – 599 с.
- Плохій С. М. Якої історії потребує сучасна Україна? / С. М. Плохій ; пер. з англ. С. Біленького // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 4–12.
- Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття / Андрій Портнов. – К. : Критика, 2011. – 237 с.
- Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / под общ. руководством П. П. Семенова. – СПб. : Издание А. Ф. Девриена, 1903. – Т. VII : Малороссия. – X + 518 с.
- Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / под общ. руководством П. П. Семенова-Тянь-Шанского. – СПб. : Издание А. Ф. Девриена, 1910. – Т. XIV : Новороссия и Крым. – VIII + 983 с.
- Сайд Е. Орієталізм / Едвард Сайд ; пер. з англ. В. Шовкуна. – К. : Основи, 2001. – 511 с.
- Соловьев С. М. Взгляд на историю установления государственного порядка в России до Петра Великого / С. М. Соловьев // Соловьев С. М. Чтения и рассказы по истории России / С. М. Соловьев. – М. : Правда, 1989. – С. 159–203.
- Соловьев С. М. Сочинения : в 18 кн. / С. М. Соловьев ; отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М. : Мысль, 1988. – Кн. 1 : История России с древнейших времен, Т. I–II. – 797 с.
- Фуко М. Археологія знання / Мішель Фуко ; пер. з фр. В. Шовкуна. – К. : Основи, 2004. – 326 с.
- Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси» / Наталя Яковенко // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації : матеріали міжнародної наукової конференції (15–16 грудня 2005 р., м. Київ). – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 89–103.
- Яковенко Н. «Портрет» і «автопортрет» пограниччя: культурно-географічний образ «України» у XVI – на початку XVII століття / Наталя Яковенко // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Наталя Яковенко. – К. : Laurus, 2012. – С. 44–62.

M. Gaukhman

“WILD FIELD”: THE TURKIC HISTORICAL HERITAGE IN UKRAINIAN-RUSSIAN INTELLECTUAL TRADITION

The orientalist discourse of “Wild Field” in Ukrainian-Russian intellectual tradition of the second half of XIX – early XX centuries is analyzed. The origins of the discourse of “Wild Field”, his constructing in Ukrainian-Russian historiography of the second half of XIX – early XX centuries, this discourse’s main utterances and his popularization in the early XX century are investigated.

Keywords: discourse, metanarrative, orientalism, Ukrainian historiography, Russian historiography.

Матеріал надійшов 26.02.2014

УДК 947.7

Орел Ю. В.

ОЛЕКСІЙ КИРИЛОВИЧ ЄЛАЧИЧ: УКРАЇНСЬКІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ

У статті представлено біографічні відомості з життя видатного югославського історика О. К. Єлачича, пов’язані з його дитинством і молодими роками, проведеними в Україні, зокрема про громадсько-політичну діяльність у роки Першої світової війни та Визвольних змагань, до еміграції наприкінці 1920 р. до Королівства сербів, хорватів і словенців.

Ключові слова: петербурзька історична школа, Міністерство великоруських справ, еміграція, Югославія.

Олексій Кирилович Єлачич (1892–1941) – відомий югославський історик, вихованець петербурзької історичної школи, життя якого було розділено на три періоди: на першому етапі доля його складалася, як і в інших представників його соціальної верстви в дореволюційній Російській імперії, – народився в Києві, навчався в гімназії, потім у Санкт-Петербурзькому університеті, залишився на кафедрі для написання наукової роботи; але життя змінила війна і революція, з початком війни молодий науковець повернувся до Проскурова, працював у Всеросійській земській раді, очолював відділ національно-персональної автономії Міністерства великоруських справ у Раді Народних Міністрів Української Народної Республіки, був виклада-

чем Кам’янець-Подільського ліцею, аж поки не емігрував у 1920 р. до Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС). Постаць історика й українська частина його життя залишаються маловідомими в сучасній сербській, хорватській і македонській історичній науці, вагомий внесок у розвиток яких у міжвоєнний період зробив О. К. Єлачич.

У запропонованому дослідженні вперше проаналізовано документи особового фонду вченого, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; поодинокі документи, пов’язані із захистом дисертації, у матеріалах фонду Київського університету, що зберігаються в Державному архіві м. Києва, та фонду Канцелярії попечителя